

Segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisest 1941. aasta järelümberasujate andmete põhjal

Triin Tark*

Riikide, aga ka mitteriiklike institutsioonide poliitika inimeste rahvuse dokumenteerimisel on ajaloo jooksul olnud erinev. Sageli ei omistata rahvusele mingisugust õiguslikku tähendust, kuid tihti on see omandanud fundamentaalse tähtsuse, seda eriti 20. sajandi esimese poole Euroopas toimunud riigipiiride muutuste ja rahvaste ümberpaigutamise taustal.¹

Bürokraatiaaparaadil ega tagantjärele ajaloolastelgi ei ole kuigi lihtne paika panna kriteeriume, mille alusel üksikisikute rahvust hinnata.² Ühelt poolt on võimalik lähtuda pelgalt isiku enda väidetest, teiselt poolt kehtestada konkreetset kriteeriumid, jättes kõrvale isiku enese arvamuse, aga on võimalik tugineda ka mitmesugustele ebamäärastele „tõenditele“. Üks levinud ja rahvuse olemust puudutavate tavaarusaamadega hästi haakuv kriteerium kellegi rahvuse määramisel on päritolu: inimene loetakse samasse rahvusse nagu tema vanemad, need omakorda oma vanematega samasse rahvusse jne. Küllap toimiks see põhimõte ideaalilähedaselt juhul, kui kõik inimesed looks pere ja saaks järglasi ainult samast rahvusest isikutega. Ent teadupärast loovad omavahel peresid ka eri rahvusest inimesed ja see on üks neist asjaoludest, millega bürokraatlik rahvuse määramise masinavärk sageli hätta jääb.

Pärast Eesti iseseisvumist hakati rahvusele omistama märkimisväärset õiguslikku ja bürokraatlikku tähtsust. Ehkki põhiseadus sätestas õiguse oma rahvuse üle ise otsustada, tekitas see justkui enesestmõistetava kohustuse kindlasse rahvusse kuuluda. Kuni 1930. aastani oli rahvus kantud ka isikutunnistustesse, ehkki seejärel sellest loobuti ulatusliku segaduse ja arvukate rahvuskuluvuse muutmise taotluste tõttu. 1934. aastal, pärast Konstantin Pätsi riigipööret, piirati aga rahvuse määramise vabadust märkimisväärselt. Uuesti kerkis rahvuse määramise küsimus teravalt esile mõneti juba 1939. aasta ümberasumise, eriti aga järelümberasumise ajal 1941. aastal.³ Kõigi nende tormiliste arengute taustal on põhjust küsida, mil moel määrati eri situatsioonides segaperede järglaste rahvust, kelle puhul pelgalt päritolule tugineda ei saanud.

* Triin Tark (1988), MA, TÜ doktorant, triint11@gmail.com

¹ Vt. lähemalt K. Kaiserová, D. Myeshkov, K. Ruchniewicz (toim.). Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien [etc.]: Böhlau, 2010.

² Vt. nt. P. Jordan. Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung. Tallinn: Lindfors' Erben, 1886, lk. 24–25; V. Berendsen, M. Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999, lk. 125–126, 128–131; M. Kröönström. Eestlastest ohvitserid Vene armees 19. sajandil. – Akadeemia 2006, nr. 4, lk. 809–810; B. Woodworth. Paljurahvuselisus ja eestlastest riigiametnikud Eestimaa kubermangus aastatel 1870–1914. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 2006 (14(21)), lk. 346–348; I. Davõdov. Ametnike teenistuslehed kui ajalooallikas Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiivifondi näitel. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2016, nr. 1, lk. 27.

³ Nende arengute kohta lähemalt vt. nt. J. Kivimäe. „Aus der Heimat ins Vaterland“. Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte 1995 (4), nr. 2, 1995, lk. 501–520; O. Liivik. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017, lk. 141–145; T. Tark, O. Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“: Das Thema des Verrats an der Nation in der estnischen Presse der Zwischenkriegszeit. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte 2019 (26), lk. 126–151.

Artikli eesmärk on selgitada, kas ja kuidas on Eestiga seotud segaperede järglaste rahvuse dokumenteerimisel järgitud mingeid kirjapandud reegleid või vähemasti kasutatud süsteemset lähenemist ning millised on olnud väljakujunenud praktika tagamaad. Kasuliku algandmestiku neile küsimustele vastuste otsimiseks pakub 1941. aasta järelümberasujate nimesid ja isikuandmeid koondav andmekogu, mis tol aastal toimunud järelümberasumise aktsiooni eripärade tõttu sisaldab arvuka hulga segaperede andmeid.⁴ Andmetest tulenevalt on käsitluse fookuses suuresti eesti-saksa segapered, kes ka sõdadevahelisel ajal rahvusküsimust puudutavas poleemikas enim silma paistsid. Artiklis keskendutaksegi esmalt sõdadevahelisele iseseisvusperioodile iseloomulikele ja seejärel järelümberasumise aegsetele rahvuse dokumenteerimise viisidele.

Kes olid segapered?

Kuna mitmesugustes dokumentides sisalduv info konkreetsete isikute rahvuse kohta on sageli vastuoluline ja andmed lünklikud, siis ei ole alati kõige lihtsam kindlaks teha, millised allikates kajastuvad perekonnad olid segapered ja millised mitte. Allikaid, mis sisaldavad otsest või kaudset rahvusinfot, on küll rohkelt, ent need katavad uuritavad isikud ebaühtlaselt ja on eri funktsiooniga, mis piirab võimalusi nende alusel midagi põhjapanevat järeldada. Nii võib teatud allikate põhjal tegemist olla tervikuna üherahvuselise perega, samas kui teiste allikate valguses on seda võimalik käsitleda segaperena.

19. sajandil ja 20. sajandi alguseski levinud ümberrahvastumise trendid, olenemata sellest, kas tegemist oli saksastumise, venestumise või iseseisvusajal juba eestistumisega, ei tee allikatest segaperede tuvastamist sugugi lihtsamaks.⁵ See, milline oli perekonnasisene suhtluskeel, pereliikmeid ümbritsev kultuurikeskkond ja kelleks nad ennast ise pidasid, ametlikes dokumentides enamasti otseselt ei kajastu. Niisiis ei pruukinud bürokraatiaaparaadi silmis segapere olla seda pereliikmete enda arvates ja vastupidi – formaalselt üherahvuselise pere võisid luua erinevast kultuuri- ja keelekeskkonnast pärit inimesed. Kuna sellised nüansid ei ole tagantjärele selgelt tuvastatavad, jääbki üle tugineda vaid dokumentides sisalduvale infole.⁶

Ligikaudu tuhande järelümberasuja kohta on praeguseks kogunenud andmemassiiv, mis sisaldab mitmesuguseid isikuandmeid, sealhulgas otsest või kaudset infot rahvuse kohta mitmest suurest allikarühmast: Eesti kodakondsuse taotlemise toimikutest,⁷ isikutunnistuste kontsudest,⁸ Tallinna aadressbüroo aadresslehtedelt,⁹ Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjast,¹⁰ Album Academicumist,¹¹ järelümberasujate nimekirjadest Rahvusarhiivi fondis ERA.R-34,¹² Saksa kodakondsuse taotlemise toimikutest¹³ ja luterlike koguduste

⁴ Selle kohta, kuidas järelümberasumise korraldus soosis segaperede ümberasumist vt. nt. T. Tark. Võimatu missioon ehk miks on 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunute rahvust keeruline tuvastada. – Acta Historica Tallinnensia 2019 (25), nr. 1, lk. 74–77.

⁵ Vrd. nt. T. Hiio. Meie võõrad ja meie omad. Saksastumisest, ülikooliharidusest ja karjäärist Heinrich Rosenhalthist Feliks Urbanini. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 2016 (44), lk. 9–36.

⁶ Mitmed järelümberasujad on küll oma päritoluperede rahvusest rääkinud intervjuudes ja kirjalikes mälestustes, aga nende väited on kohati omavahelgi vastuolus, rääkimata vastuoludest võrdluses teiste allikatega. Vt. T. Tark. Võimatu missioon, lk. 86.

⁷ Kodakondsuse toimikud. – Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.14.12-16; Optantide isiklikud toimikud. – RA, ERA.28.2; Optantide isiklikud toimikud. – RA, ERA.33.2; Optantide isiklikud toimikud. – RA, ERA.36.2.

⁸ Tallinna ja Nõmme isikutunnistuste kollektsioon. – Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), f. 186.

⁹ Aadresslehed. – TLA, f. 1376.

¹⁰ Nationalkartei. – RA, ERA.85.1.542.

¹¹ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. <http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaat>. Trükiis ilmunud: L. Lindström, T. Hiio (koost.). Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. 1.-2. osa. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.

¹² Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad. – RA, ERA.R-34.1.57-60.

¹³ Personenbezogene Unterlagen der Einwandererzentralstelle. – Bundesarchiv (edaspidi BArch), f. R-9361 IV.

personaalraamatutest.¹⁴ Sellest andmehulgast on segaperedena välja sõelatud sellised perekonnad, milles abikaasad on mõnes loetletud allikarühmadest või allikate kombinatsioonis eri rahvusest. Sel moel on tuvastatud rohkem kui sada segaperet või segaperest pärinenud järelümberasujat. Segaperede järglasi kokku on nende hulgas ligi paarsada, seega umbes viiendik kogu valimist.

Loetletud allikate põhjal tuvastatud segaperede hulgas esineb mitmesuguseid kombinatsioone, enim leidub saksa-estis segaperesid, ent suhteliselt sageli on esindatud ka venelased ja rootslased, kuşjuures alati ei ole üheks abielupooleks sakslane. Väiksearvulistest rahvustest leidub segaabiellunute seas prantslasi, poolakaid, hollandlasi, grusiine, lätlasi ja tšehhe. Neist mitmete puhul on arvatavasti tegemist siiski saksastunud inimestega, kelle rahvuse dokumenteerimisel võis määravaks saada esivanemate päritolu.

Rahvuse dokumenteerimine iseseisvas Eestis

1934. aasta rahvaloenduse järgi moodustasid eestlased kogu riigi rahvastikust 88,1%.¹⁵ Seega ei saanud segaabiellud olla ühiskonnas tervikuna väga laialt levinud nähtus, ent ometi kujunesid väga nähtavaks. Sellele aitas kaasa asjaolu, et pea kõigi Eestis elanud vähemusrahvuste seas olid segaabiellud levinud trend. Näiteks ajavahemikus 1932–1935 sõlmitud abieludest oli segaabiellusid 100 üherahvuselise abielu kohta eestlaste seas 2,6, venelastel 21,7, sakslastel 60,7 ja rootslastel 31,7. Väiksearvulisematest rahvustest olid aga näiteks kõik Eestis elanud poolakate abielud sõlmitud mõnest teisest rahvusest isikuga ning segaabiellude arv ületas üherahvuseliste abielude arvu ka lätlastel ja soomlastel.¹⁶ Niisugused eri rahvustest abikaasadega perekonnad olid kõik vähem või rohkem mõjutatud rahvuse määramise ametlikust poliitikast ja rahvuse ulatuslikust juriidilisest tähtsustamisest.

Rahvuse õiguslik tähendus oli sätestatud juba põhiseaduses, mille § 20 järgi oli igal inimesel vabadus ise otsustada, millisesse rahvusse ta kuulub.¹⁷ See vabadus oli seega kõigil täisealistel teovõimelistel isikutel olenemata sellest, kas nad pärinesid üherahvuselisest või segaperest. Iseenesest liberaalne seadusesäte ei toiminud aga reaalsuses parimal võimalikul moel. Kuni 1930. aastani oli rahvuse määramine kõigil Eesti kodanikele väljastatud isikutunnistustel ja põhiseaduse järgi pidi igal inimesel olema ise võimalik otsustada, mida vastavasse lahtrisse kirjutatakse. Siiski näib, et ühest küljest ametnikud ignoreerisid sageli isikute rahvuse määramisel nende enda arvamust, teisest küljest ei saanud aga viimased isegi isikutunnistust vastu võttes sageli päris täpselt aru, millist sisulist tähendust see märke kannab. Nimelt selgus juba üsna vabariigi algusaastatel, et paljud inimesed soovisid vajaduse tekkimisel oma isikutunnistuse rahvuse määramist muuta. Sel põhjusel anti 1921. aastal välja siseministri määrus, mille järgi pidanuks edaspidi rahvuse määramine toimuma ühekordselt ja lõplikult ning igasugused muudatused isikutunnistuse rahvuse määramises oleksid võimalikud ainult juhul, kui taotleja suudab tõestada senise rahvuse määramise ekslikkust.¹⁸ Hoolimata rahvuse määramise muutmist piiravast

¹⁴ Kasutatud on personaalraamatuid arvukatest fondidest, mida siinkohal kõiki pole mõtet üles lugema hakata. Isikute leidmiseks personaalraamatutest on kasutatud vastavat nimeregistrit: Luteri koguduste personaalraamatute nimeregister. <http://www.ra.ee/dgs/addon/nimreg/>.

¹⁵ Rahvastiku koostis ja korteriolud: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II = Composition démographique de la population et logements: données du recensement de 1. III 1934. Vol. II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935, lk. 47. 1922. aasta rahvaloenduse järgi oli eestlaste osakaal pisut väiksem – 87,6%. Vt. 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk 1, Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis = Résultats du recensement de 1922 pour toute la République. Tome I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924, lk. 31.

¹⁶ Rahvastikuprobleeme Eestis: II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV = Problèmes de la population: résultats du recensement de 1. III 1934. Vol. IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 107.

¹⁷ Eesti vabariigi põhiseadus. – Riigi Teataja 1920, nr. 113/114, lk. 898.

¹⁸ Siseministri määrus isikutunnistuste paranduste kohta, 30.03.1921. – Riigi Teataja 1921, nr. 22, lk. 137.

määrusest kasvas vastavate sooviavalduste hulk märkimisväärselt 1925. aastal pärast kultuur-omavalitsuse seaduse vastuvõtmist.

Segaperede järglaste esmasesse isikutunnistusse kantud rahvus põhines üldjuhul ühe vanema rahvusel, ent pole iseenesestmõistetav, et vastav märgeline oli tehtud alaealiste puhul vanemate või täisealiste puhul nende endi sooviavalduse alusel. Ametnikud võisid lähtuda laste rahvuse määramisel mingist oma nägemusest, nii nagu nad ka muidu alati inimeste endi arvamust oma rahvuse kohta arvesse ei võtnud. Samas ei eksisteerinud kuni 1934. aastani seadust või seadusesätet, milles oleks selgelt kirjas, kuidas tuleb segaperedest pärit alaealiste laste rahvust määrata, mis jättis peredele endile suhteliselt suure otsustusvabaduse.

Dokumendid, milles segaperede abikaasade ja järglaste rahvus enim kajastub, on isikutunnistuste kontsud, aadresslehed ja Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirja kartoteegikaardid. Isikutunnistuste kontse leidub aga võrreldes aadresslehtedega väga vähe, mistõttu tuleb nentida, et ehkki aadresslehed ei olnud õigupoolest isikut, ammugi mitte rahvust tõendavad dokumendid ega mõjutanud otseselt inimeste isiklikku elu, toimivad need kohati isikutunnistuste aseainena, sest aadresslehtedele kirja pandud info pidi üldjuhul pärinema isikutunnistustelt. Siiski pole uurijal põhjust aadresslehtede ja isikutunnistuste info võimalikule samasusele lootma jääda. Esiteks on tegemist sageli kiirkorras ja hooletult täidetud dokumentidega, millele viitab näiteks üks kurioosne juhtum: Nikolai ja Ella Böstrovi rahvuseks on aadresslehtedel märgitud vastavalt eestlane ja sakslane, ent nende kolmeaastane tütar Natalia on kirjas venelasena. Sellele lisaks on lapse isanimeks dokumenti kirjutatud Aleksander. Tegemist on aga kindlasti sama perekonnaga ning kuna kõik aadresslehed on täidetud ühesuguse hooletu käekirjaga, siis ei saa välistada, et aadresslehti täitnud ametnikul ei olnud lihtsalt kõige parem päev.¹⁹ Teiseks pärinevad aadresslehed valdavalt hilisemast ajast kui isikutunnistuste kontsud, mistõttu on vastuolud kahe dokumendiliigi vahel seletatavad asjaoluga, et vahepeal on muudetud isikutunnistusel rahvumärke. Näiteks on teada, et Eesti kodakondsuse toimikus ja arvatavasti sellest tulenevalt ka isikutunnistusel eestlasena kirjas olnud Eva Filemonovitš muutis isikutunnistusel rahvumärget 1925. aastal ja see on vastavalt mõjutanud nii tema enda kui ka ta laste hilisemate aadresslehtede sisu.²⁰

Eva Filemonovitši rahvumärke muutmise toimiku järgi ei olnud isikutunnistust välja kirjutanud ametnik omal ajal tema rahvuse kohta midagi küsinudki, mis ilmestab seda, kuidas ametnikud sageli isikute endi arvamust ignoreerisid või selle vastu huvi ei ilmutanudki.²¹ Ametnike säärane tegevus mõjutas märkimisväärselt dokumentide sisu ja kui sel moel tehtud rahvumärke sattus ühe või mõlema vanema dokumenti, siis võis see edaspidi hakata mõjutama ka laste rahvuse dokumenteerimist. Nii pole ime, et ühe perekonna kõik lapsed olid lõpuks dokumentide järgi eri rahvusest, nagu juhtus Beinarowitschi-nimelise perekonnaga: vanim lastest Felicitas oli nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe järgi sakslane, keskmine laps Harald-Heinrich oli isikutunnistuse järgi sakslane ja hilisema aadresslehe järgi eestlane ning noorim Gunnar aadresslehe järgi poolakas, kusjuures tema isikutunnistuse andmed puuduvad sootuks. Nende ema on aadresslehe info järgi sakslane.²² Sellise olukorra võimalikku kujunemisloogikat võib vaid oletada. Enne kui perekond omandas Eesti kodakondsuse, olid nad Poola kodanikud. Eesti kodakondsuse omandamisel jäi pereisa Anton isikutunnistusele kirja poolakana, tema järgi fikseeriti ilmselt ka noorima lapse rahvus, kahe vanema rahvus aga

¹⁹ Ella, Natalija ja Nikolai Böstrovi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 31.

²⁰ Tallinna linna politsei 1. jaoskonna ülema tunnistus, 28.12.1920. – RA, ERA.14.12.3465, l. 2; Ewa Filemonowitschi isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 72; Ewa, Ewa ja Raissa Filemonowitschi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 49; Siseministeeriumi administratiivajade peavalitsuse akt Ewa Filemonowitsch'i isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus. – RA, ERA.1.6.85, l. 291–296.

²¹ Eva Filemonovitši palve isikutunnistusel rahvumärke muutmiseks, 24.07.1925. – RA, ERA.1.6.85, l. 292.

²² Elisabet, Felicitas, Gunnar ja Harald Beinarowitschi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 19.

miskipärast ema järgi.²³ Harald-Heinrichi isikutunnistuse ja aadresslehe erinevad andmed viitavad aga võimalikule rahvusmärke muutmisele, ent selle kohta puuduvad kindlad tõendid.²⁴

Harald-Heinrich Beinarowitschi segasele rahvuse moondumise juhtumile sarnaneb ka näiteks Margarete Rosendorfi juhtum, mis on küll eelkirjeldatuga vastupidine. Margarete Rosendorf ise ja tema isa olid 1921. aastast pärineva Eesti kodakondsuse taotlemise toimiku ja esmaste isikutunnistuste järgi eestlased, ema aga samade allikate järgi sakslane. Hilisemast ajast leidub Margarete Rosendorfi kohta kaks aadresslehte – 1927. ja 1928. aastast –, millest esimese järgi on ta endiselt eestlane, teise järgi aga sakslane. 1929. aasta kevadest oli ta ka Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas.²⁵ Seega pidi ta kindlasti millalgi taotlema rahvusmärke muutmist isikutunnistusel, ent ta ei teinud seda mitte 1927. ega 1928. aastal, nagu võiks oletada aadresslehtede põhjal, vaid juba 1924. aastal.²⁶ See tekitab mõistagi küsimuse, miks on ta 1927. aasta aadresslehe järgi jätkuvalt eestlane. Võimalik, et tegemist on sarnase eksitusega nagu eespool mainitud Böstrovide näite puhul.

Selleks, et Margarete Rosendorf ja teised temataolised isikutunnistuse järgi eestlased saanuks kuuluda Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirja, oli neil kuni 1930. aastani vaja omada vastava rahvusmärkega isikutunnistust, mis tingiski rahvusmärke muutmise vajaduse.²⁷ Siiski on segaperede abikaasade puhul väga sageli näha, et ei aadresslehed ega isikutunnistused anna neile alust rahvusnimekirja kuulumiseks. Kui viimasesse kandmine oli aga toimunud pärast 1930. aastat, siis polnud varasematel isikutunnistustel sisaldunud info enam oluline. Ka selliseid juhtumeid leidub. Näiteks on olnud nii isikutunnistuste kui ka aadresslehtede järgi eestlased Pärmi-nimeline perekond, kelle üks abikaasast ja laps kuulusid rahvusnimekirja.²⁸ Teine selletaoline on perekond Trossini juhtum. Arnold ja Johanna Trossin olid isikutunnistuste ja aadresslehtede järgi mõlemad eestlased, ent samas on teada, et Arnold ja nende poeg Dieter kuulusid Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirja.²⁹

Ehkki omaette seadus segaperede laste rahvuse määramiseks puudus, reguleerisid seda küsimust mingil määral kooliseadused. Nimelt olid koolid sõdadevahelisel perioodil Eestis rahvuspõhised, mille aluseks oli ideaal õigusest emakeelsele kooliharidusele. Tegelikuses kujunes sellest ideaalist aga kohustus õppida emakeelses koolis, mis hakkas edaspidi rohkelt probleeme tekitama. Alustuseks ei olnud alati selgegi, milline on õpilase emakeel ja seda ka pealtnäha üherahvuselistel perede puhul, rääkimata segaperedest. Kooliseadustega püüti sellele küsimusele mingisugunegi lahendus leida. Nii näiteks oli 1920. aastal vastu võetud avalike algkoolide ja 1922. aasta avalike keskkoolide seadustes sätestatud, et õpilaste emakeelt arvestatakse nende rahvuse järgi, mis tehakse kindlaks vastavalt vanemate kokkuleppele, selle puudumisel loetakse aga emakeeleks lapse kodune keel, mida ta kõige paremini oskab.³⁰

²³ Anton Beinarowitschi isikutunnistuse kontsud. – TLA, f. 186, n. 1, s. 240, TLA, f. 186, n. 1, s. 306, TLA, f. 186, n. 1, s. 310; Elisabet, Felicitas ja Harald Beinarowitschi isikutunnistuse kontsud. – TLA, f. 186, n. 1, s. 306.

²⁴ Rahvusarhiivis politseitalituse fondis säilitatavates isikutunnistusel rahvusmärke muutmise aktide registrites aastatest 1925–1931 ega ka siseministeeriumi fondis sisalduvate taotluste hulgas sellenimelist isikut ei leidu.

²⁵ Aleksander Rosendorf, kodakondsuse akt. – RA, ERA.14.15.2122; Margarete Rosendorfi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 226; Margarethe Rosendorfi kartoteegikaart Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542.

²⁶ Akt Margarete Rosendorffi isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus. – RA, ERA.14.1.1013, l. 275–280.

²⁷ Rahvusnimekirjade pidamise määrus, 08.06.1925. – Riigi Teataja 1925, nr. 101/102, lk. 469–470.

²⁸ Heinrich ja Lucie Pärmi kartoteegikaardid Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542; Lucie Pärmi isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 401; Heinrich-Leopold, Lucie ja Oskar Pärmi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 209.

²⁹ Arnold ja Dieter Trossini kartoteegikaardid Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542; Arnold Trossini isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 1470; Johanna Trossini isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 1481; Johanna Trossini aadressleht. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 290.

³⁰ Avalikkude algkoolide seadus, 07.05.1920. – Riigi Teataja 1920, nr. 75/76, lk. 593; Avalikkude keskkoolide seadus, 07.12.1922. – Riigi Teataja 1922, nr. 155/156, lk. 749.

Hilisemate kooliseaduste järgi pidid vanemate omavahelise kokkuleppe puudumisel lapsed õppima riigikeelses koolis.³¹

Eri rahvusest lapsevanemad olid seega motiveeritud määrama oma lapse rahvust ja emakeelt moel, mis võimaldas panna ta õppima soovitud kooli. Põhjused, miks eelistati üht või teist kooli, võisid olla erinevad, aga üks levinumaid oli saksakeelsete koolide populaarsus, mis võis „skeemitama“ ajendada ka neid peresid, kus kumbki vanem polnud sakslane.³² Võimalused olid seaduste järgi õigupoolest väga avarad. Näiteks oli võimalik poolakast ja eestlasest vanemate lapsel vanemate soovi korral õppida saksakeelses koolis, kuivõrd poolakeelseid koole Eestis teadupärast ei eksisteerinud ja kohustust sellisel juhul eestikeelne kool valida ei olnud. Imselt oli saksakeelsete koolide eelistamine piisavalt levinud, et äratada huvi ka kõrvalistes isikutes, sest ajakirjanduses ilmus tihti kriitilisi artikleid, milles mõnikord ei peetud paljuks selliste „kadaklike“ perede järglasi nimeliselt üles lugeda.³³

Koolieelistus peegeldub mingil määral ka uuritavast materjalist, eelkõige Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirjas sisalduvas teabes. Rahvusnimekirja kartoteegikaardid sisaldavad nimelt lisaks kõigele muule sageli ka infot nii parajasti kooliealiste kui ka juba täisealiste kooliõpingute kohta, kusjuures üldjuhul – ehkki mitte alati – on rahvusnimekirja kuulunu tõepoolest saksakeelses koolis õppinud.³⁴ Kartoteegikaardilt või -kaartidelt (paljude inimeste kohta on mitu kaarti) ilmneb enamasti küll vaid viimane õppeasutus, ent kui selleks oli näiteks mõni saksakeelne keskkool, gümnaasium või miks mitte ka kutsekool, siis on tõenäoline, et need isikud on käinud ka saksakeelses algkoolis.³⁵

Kui sageli viitab segaperede laste rahvusinfo eri dokumentides tõesti saksakeelse kooli eelistamisele, siis leidub ka vastupidiseid näiteid. Nii näiteks on Gunnar ja Knut Hangelaid (enne eestistamist Hacker) aadresslehtedel kirjas sakslastena, kusjuures nende isa on aadresslehe järgi eestlane, ema sakslane. Teadaolevalt lõpetasid aga mõlemad eestikeelse reaalkooli.³⁶ Mõneti sarnane on dokumentide rahvusinfo ka Maret ja Georg Rederi kohta, kelle puhul pole küll teada, millises koolis nad õppisid.³⁷ Mõlemat näidet iseloomustab kõnekalt seegi, et perekonnad tervikuna või vähemasti üks abikaasast on aja jooksul üle läinud saksakeelsest kogudusest eestikeelseesse.³⁸

Üldiselt ei saa aadresslehtedel, isikutunnistustel ja Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas sisalduva teabe põhjal öelda, et laste rahvuse määramisel oleks olnud mingid selged kriteeriumid kas ametkondade või perede endi perspektiivist. Laste rahvuse määramisel ei ole primaarne olnud kummagi vanema rahvus ja nii ongi laste rahvus mõnikord kirja pandud isa, mõnikord ema rahvuse järgi. Seega ei olnud ka võimalik ametnike omavoli rahvuse määramisel väga süsteemne ja küllap toimis enamasti edukalt põhimõtte määrata

³¹ Avalikkude algkoolide seadus, 02.06.1931. – Riigi Teataja 1931, nr. 46, lk. 613; Keskkoolide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina, 25.05.1934. – Riigi Teataja 1934, nr. 47, lk. 901; Gümnaasiumide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina, 29.05.1934. – Riigi Teataja 1934, nr. 47, lk. 907.

³² Saksakeelsete koolide populaarsus oli küll domineeriv, aga näiteks isikutunnistustel rahvusmärke muutmise toimekud näitavad, et huvi tunti ka nt. vene- ja rootsikeelsete koolide vastu.

³³ Vt. nt. Eestisoost muulased. – Tallinna Post, 10.12.1933, lk. 1; „Kadakad“ kasutavad juhust. – Postimees, 11.11.1934, lk. 1; Kui kardetav on kadaklus. – Uudisleht, 12.03.1935, lk. 4.

³⁴ Nt. Johann Schaafi, Doris Simasteli ning Aleksandra, Elisabeth ja Varvara Brandti kartoteegikaardid Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, f. ERA.85.1.542.

³⁵ Vt nt. Margot Nugise ja Elisabeth Vestersteni kartoteegikaardid Saksa Kultuuromavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542.

³⁶ Gottfried, Eugenie, Gunnar ja Knut Hackeri aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 61; Üle 2000 noore „astus ellu“. – Kaja, 10.06.1935, lk. 6; Noored astuvad koolist eluteele. – Päevaleht, 24.05.1940, lk. 7.

³⁷ Georg, Klaara-Marie, Georg ja Maret Rederi aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 215a.

³⁸ Tallinna Jaani koguduse II pihtkonna III personaalraamat. – TLA, f. 1358, n. 2, s. 54, l. 244; Tallinna Kaarli koguduse I pihtkonna III personaalraamat, lk 296-592. – TLA, f. 1359, n. 2, s. 42, l. 350.

laste rahvus vanemate kokkuleppe alusel, kusjuures see kokkulepe ei pruukinud alati olla motiveeritud koolieelistusest.

Siiski olid paljuski just segapered ja neist pärinenud inimesed seotud kõikvõimalike rahvuse määramise segadustega 1920. aastatel, nende osakaal oli märkimisväärselt suur enam kui pooleteise tuhande isiku hulgas, kes taotlesid rahvusmärke muutmist ja kes olid osalised ka mitmetes vastavates kohtuvaidlustes. Seetõttu loobutigi alates 1930. aasta suvest isikutunnistustel rahvusmärkest.³⁹ Järgnes umbes nelja aasta pikkune periood, mille jooksul rahvuse formaalne määramine oli senisest märksa segasem ja ebamäärasem, aga konkreetsete üksikisikute ja perekondade seisukohalt kahtlemata mugavam. Et mitmed uuritavad isikud on rahvusnimekirja lisatud just 1930. aastate alguses, siis on võimalik, et rahvusmärke kaotamisele järgnenud ambivalentset olukorda tõepoolest ära kasutati. Kaua see aga ei kestnud.

1934. aasta sügisel andis vahepeal riigipöördega autoritaarse režiimi kehtestanud riigivanem Konstantin Päts oma dekreediga korralduse, mis senisest põhiseaduslikust rahvuse määramise vabadusest peaaegu midagi järele ei jätnud. Selle dekreeedi taustaks ja ehk ka võimalikuks sisu mõjutajaks oli pidev ja ülepaistunud „kadakluse“ teemaline poleemika ajakirjanduses. Muu hulgas olid üheks konkreetseks sihtmärgiks ühe eestlasest vanemaga segapered, keda süüdistati laste kasvatamises vähemusrahvusest vanema rahvuse vaimus.⁴⁰

Uues seaduses puudutasid segaperesid §-d 3 ja 4. Neist esimene sätestas, et eri rahvusest vanematega lapsed loetakse eestlasteks juhul, kui isa on eesti rahvusest, kui aga ema, siis pidi lapse rahvus otsustatama vanemate omavahelisel kokkuleppel. Juhul kui kokkuleppele ei jõuta, siis tuli laste rahvus määrata isa rahvuse järgi, ent kui isa oli surnud või teadmata asukohaga, siis ema rahvuse järgi. § 4 puudutas juhtumeid, kui vanemad kuuluvad eri vähemusrahvustesse. Sellistel puhkudel pidi laste rahvus otsustatama vanemate kokkuleppel või kui kokkuleppele ei jõuta, siis tuli lapsed arvata isa rahvusse.⁴¹ 1938. aastast kehtima hakanud uue põhiseaduse § 19 järgi oli aga iga kodanik „õigustatud säilitama oma rahvusse kuuluvuse“.⁴² Niisiis pidi Pätsi dekreeedi alusel määratud segaperede laste rahvus jääma püsima ka nende täisealiseks saamisel.

Mil moel uus seadus reaalsuses rakendus, on keeruline hinnata, sest 1930. aastatest ei leidu piisavalt rahvusmärgetega dokumente, mis võimaldaks dokumenteerimise praktikast lähemat selgust saada. Küll aga on teada, et sama seaduse alusel loeti kõik need, kes enne seaduse kehtima hakkamist mõne kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirja kuulusid, sellesse rahvusse kuuluvaks. Seega, kui veel viimasel hetkel õnnestus oma nimi rahvusnimekirja kanda, oli võimalik enda ja oma laste formaalset rahvuskuuluvust muuta. Sama said teha täisikka jõudnud lapsed. Nii on 1934. aasta sügisel oma nime Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirja kanda lasknud Edgar Tuttelberg, kelle vanemad hilisema Saksa kodakondsuse taotlemise toimiku järgi olid eesti ja eesti-rootsi päritolu ning kes ise oli varasemate isikutunnistuste ja aadresslehtede järgi eestlane.⁴³ Samas leidub uuritava materjali hulgas vaid üksikuid 1934. aasta sügisel rahvusnimekirjaga liitunuid, nii et pelgalt selle põhjal ulatuslikumast nähtusest rääkida ei saa. Viimast annab aga alust oletada üldine pilk rahvus-

³⁹ Vrd. Riigikogu IV koosseis, 58. koosolek, 13.05.1930. – Riigikogu IV koosseis: täielikud protokollid: IV istungjärg: 56. koosolekust 6. mail - 84. koosolekuni 12. juulil 1930. Tallinn: Ühiselu, 1930, lk. 1018; Määrus isikutunnistuste ja passide kohta, 02.07.1930. – Riigi Teataja 1930, nr. 55, lk. 639.

⁴⁰ Vt. lähemalt T. Tark, O. Liivik. Nationalismus und die „Wacholderdeutschen“.

⁴¹ Rahvuse kuuluvuste aluste määramise seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina, 29.10.1934. – Riigi Teataja 1934, nr. 93, lk. 1618.

⁴² Eesti Vabariigi põhiseadus, 28.07.1937. – Riigi Teataja 1937, nr. 71, lk. 1311.

⁴³ Edgar Tuttelbergi isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 205; Edgar Tuttelbergi aadressleht. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 294; Edgar Tuttelbergi kartoteegikaart Saksa Kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542; Einbürgerungsantrag, 15.04.1942. – BArch R 9361 IV/378773.

nimekirjale, ent millegi põhjanevama väitmiseks tuleks sedagi eraldi süsteemselt uurida.

Formaalselt oli alates 1934. aasta sügisest, pärast uue seaduse kehtima hakkamist olukorradades, kus rahvus oluliseks osutus (eelkõige jätkuvalt koolivaliku küsimus), kohustus hankida rahvust tõendav dokument siseministeeriumist, mille ametnikud pidid vastavalt Pätsi dekreedile ja konkreetset isikut puudutavatele allikatele tuginedes tema rahvuse määrama.⁴⁴ Kui palju nad seejuures kehtivatest seadustest lähtusid, on iseküsimus. Ei saa välistada, et mõnikord oli võimalik soovitud rahvustõend saada ka seadustega vastuollu minnes.

Rahvuse dokumenteerimine järelümberasumise ajal ja järel

Ehkki Eestist lahkus arvukalt segaperesid juba 1939. aasta ümberasumise käigus, on just 1941. aasta alguses toimunud järelümberasumise aktsioon nähtus, mida võiks tinglikult nimetada segaperede ümberasumiseks. Segaperede osakaalu täpset hindamist takistab aga kõiki järelümberasujaid hõlmavate rahvusandmete puudumine, mistõttu tuleb vastavaid suhtarve oletada kaudsemate andmete alusel. Nõukogude Liidu ametkondade koostatud lõpparuande järgi oli mittesakslasi kõigi järelümberasujate seas 1372.⁴⁵ Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud ümberasumislepingu kohaselt võisid lisaks saksa rahvusest isikutele ümber asuda ka nende mittesakslastest pereliikmed.⁴⁶ Lepingu järgi pidanuks need 1372 inimest olema seega ümberasunud sakslaste pereliikmed. See arv ei näita, milline oli mittesakslaste sugulusside sakslastest ümberasujatega, aga siiski võib oletada, et segaperesid võis olla kokku üle tuhande ja nende liikmeid seega märgatavalt enam. Neile lisanduvad veel täisealised segaperedest pärit ja üksikuna ümber asunud inimesed.

Järelümberasumise leping sätestas küll mittesakslastest pereliikmete kaasaminekuõiguse, ent ei öelnud midagi selle kohta, millisesse rahvusse lugeda segaperede alaealised lapsed. Pätsi 1934. aastal kehtestatud rahvuse määramise detailsed põhimõtted ei omanud pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist enam mingisugust õiguslikku kaalu. Niisiis sõltus segaperede laste rahvuse määramine suuresti ümberasumiskomisjonide otsustest. Sellest, millised need otsused olid, annavad aimu Rahvusarhiivis säilinud järelümberasujate nimekirjad, mis sisaldavad kokku 700 nime ja milles muude andmete hulgas leidub ka teavet rahvuse kohta, samuti näitavad need, mil moel segaperesid ümberasumiseks registreerimisel käsitleti.⁴⁷ Neis nimekirjades on kokku 44 sellist perekonda, keda samade nimekirjade rahvusandmete põhjal saab lugeda segaperedeks.⁴⁸

Kuivõrd ümberasumisleping ei määranud kindlaks konkreetseid kriteeriume, mille alusel ümber asuda soovijate rahvust hinnatakse, kujunes kogu rahvuse tõestamise protsess väga kaootiliseks ja põhines suhteliselt suvalistel dokumentidel. Näiteks kui ühel pereliikmel oli võimalik esitada mõni dokument, mis justkui tõendas tema kuulumise saksa rahvusse, siis võis selle alusel ümber asuda kogu perekond. Näib, et registreerumisel pigem ei kasutatud iseseisvusajal väljastatud rahvusmärkega dokumente, sest ühelt poolt ei olnud inimesed neis sageli sakslastena kirjas ning teiselt poolt ei avaldanud need dokumendid võrreldes kogudusetõenditega ka

⁴⁴ Vrd. nt. Rahvusnimekirjade pidamise määruse muutmise määrus, 07.11.1934. – Riigi Teataja 1934, nr. 97, lk. 1668.

⁴⁵ Svodka o vyezde pereselencev iz Ėstonskoj SSR v Germaniju, 05.04.1941. – RA, ERA.R-2.1.412, l. 100.

⁴⁶ Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR, 10.01.1941. – D. A. Loeber. Diktierte Option, Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland. Wachholtz, Neumünster, 1972, dok. 285, lk. 546.

⁴⁷ RA, ERA.R-34.1.57-60.

⁴⁸ Siinkohal ei ole arvesse võetud sama nime kandvaid ümberasujaid, kelle sugulusside selgelt ei ilmne. Samuti ei ole siin arvestatud neid peresid, kes nimekirjas on sakslastena, ent kelle kohta alternatiivsete allikate põhjal võib samuti väita, et tegemist on segaperedega. Küll aga on nende 44 perekonna sekka arvestatud need segapered, kelle lapsed olid järelümberasumise ajaks juba täisealised, aga kes on sellegipoolest ümberasumiseks registreerunud ühe perena.

Nõukogude poole komisjoniametnikele eriti muljet.⁴⁹ Nii esitatigi ümberasumiskomisjonidele enamasti saksa koguduste ristimis- või leeritunnistusi või ka väljavõtteid kirikuraamatutest, millel rahvusega ei eseseisvusajal ega ka 1941. aastal enam suurt pistmist ei olnud.

Peaegu kõigil uuritud juhtudel, kui koguduseinfo üldse leidub, on seos saksakeelsete koguduste ja pihtkondadega olemas. Seega on tõenäoline, et ka uuritavatest isikutest suur osa kasutas just kogudusetöendeid. Kui väga paljudel neist olnuks võimalus esitada konkreetseid rahvumärkeid sisaldavaid dokumente, leidis ka mitmeid dokumentide järgi eestlasi või muust rahvusest inimesi, kellel oli aga olemas seos saksakeelse kogudusega. See kehtis näiteks Martin ja Agnes Puusepa kohta, kellest esimene oli nii isikutunnistuse kui ka aadresslehe ning teine aadresslehe järgi eestlane, ent kes mõlemad olid Tallinna Niguliste koguduse liikmed, kus olid ristitud ka nende lapsed.⁵⁰

Omaette küsimus on, kas ümberasumiseks registreeritud ühe sakslasest vanemaga pered olid seda ka sõdadevahelise aja dokumentide alusel. Võib öelda, et üldiselt olid nimekirjade rahvusandmed suhteliselt hästi kooskõlas varasemates dokumentides sisalduva infoga. Kui nimekirjades on näiteks üks abikaasast märgitud eestlaseks ja teine sakslaseks, siis ka iseseisvusaegsetes dokumentides on info enamjaolt sama, vaid harva on mõlemad abikaasad märgitud eestlaseks. See kehtis aga segaperede abikaasade, mitte nende laste puhul.

Ehkki lapsed pidid saama vanematega kaasa minna olenemata sellest, millisesse rahvusse nad ametlikult määratakse, torkab registreerimisnimekirjadest silma, et enamik alaealisi, nagu ka vanematega koos ümber asunud täisealisi lapsi on kirja pandud sakslastena, ehkki saksa rahvusest oli vaid üks vanem. Ainult kolmel erandlikul juhul on laste rahvus määratud mittedakslasest vanema järgi. Üks neist oli inseneri ja ärimehena Eestis suhteliselt tuntud tšehhi päritolu Bedrich Urbani perekond. Kuigi pole teada, milliseid dokumente esitasid nad ümberasumiskomisjonile, on näha, et pereisa ja laste tšehhidena kirja panek on väga hästi kooskõlas perekonna varasemate dokumentidega. Erinevus seisneb vaid selles, et Bedrich Urbani abikaasa Amanda, omaaegse Tallinna linnavoliniku Gustav Steinbergi tütar, kes on järelümberasumise ajal üles antud sakslasena, esineb isikutunnistusel eestlase ja aadresslehel tšehhina.⁵¹ Teisel juhtumil on nimekirjas sakslasena ümber asunud, ent varasemal aadresslehel eestlasena esinenud Elisabet-Anna Leetna (enne eestistamist Leetberg) koos kahe pojaga, kes on kirja pandud järelkult isa järgi eestlastena.⁵² Ka juba eespool mainitud Natalia Böstrov, kes oli omaaegsele aadresslehele juhtumisi kirja saanud venelasena, on järelümberasujate nimekirjas eestlane.⁵³

Kuna puudusid konkreetsete kirjapandud reeglid selle kohta, et segaperede laste rahvus tuleks kindlaks määrata sakslasest vanema järgi, siis tekitab selline selge suundumus küsimusi. On võimalik, et Nõukogude ametkonnad soovisid statistikas näidata, et nad ei ole lasknud ümber asuda ülemäära paljudel mittedakslastel. Segaperede laste sakslastena esitamine oli seega üks võimalus statistikast sobivaks kohendada. Kuivõrd sakslasi oli Nõukogude poole lõpparuande järgi 7813 järelümberasuja seas 6441 ehk umbes 82%, siis paistab, et kui motiiv

⁴⁹ Vrd. nt. I. Raamot. Mälestused. II. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991, lk. 188–189, 208; K. v. Rosenvinge. Escaping the Russian bear: an Estonian girl's memoir of loss and survival during World War II. Woodsville (N.H.): Lakeshore Press, 2016, lk. 25.

⁵⁰ Martin Puusepa isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 496; Martin ja Agnes Puusepa aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 332; Tallinna Niguliste koguduse I pihtkonna personaalraamat. – TLA, f. 31, n. 2, s. 24, l. 381. Hilisema Saksa kodakondsuse taotlemise toimiku järgi oli Martin Puusep eesti-saksa ja Agnes Puusep täielikult saksa päritolu: Einbürgerungsantrag, 26.06.1942. – BArch R 9361 IV/361526.

⁵¹ RA, ERA.R-34.1.60, l. 5; Bedrich, Amanda, Boris ja Dalibor Urbani aadresslehed. – TLA, f. 1376, n. 1, s. 298; Amanda Urbani isikutunnistuse konts. – TLA, f. 186, n. 1, s. 423; Ins. B. Urban 60-aastane. – Uudisleht, 18.03.1940, lk. 9.

⁵² RA, ERA.R-34.1.57, l. 3. Miskipärast ei ole selles nimekirjas Karl-Artur Leetnat, kes samuti järelümberasujana Eestist lahkus.

⁵³ RA, ERA.R-34.1.59, l. 9.

viks oli protsentide mäng, siis sai eesmärk suhteliselt edukalt täidetud.⁵⁴ Päris selge pole aga see, miks ikkagi leidus ka selliseid erandlikke juhtumeid, nagu on eespool kirjeldatud. Urbanite puhul võis põhjus olla selles, et nad olid Saksamaa kodanikud,⁵⁵ ent ülejäänud kahte juhtumit kodakondsusega selgitada ei saa.

Saksamaale jõudmisel ei olnud aga enam suurt tähtsust, mil moel oli segaperede laste rahvus kirja pandud ümberasumiseks registreerumisel. Saksamaa ametkonnad ei võtnud registreerumisel esitatud andmeid ja dokumente kuigi tõsiselt ning rahvusstatistikat hakati pidama põgenikelaagrites tehtud taustakontrolli andmete põhjal.⁵⁶ Selle, aga ka kodakondsuspoliitika aluseks olid kaks järelümberasujaid puudutavat korraldust. Neist esimese, juba 1940. aasta augustis välja antud korralduse järgi võis rahvussakslaste hulka põhimõtteliselt lugeda ka segaperesid ja nende järglasi, kui pereelu on olnud saksa vaimus ja lapsed on kasvatatud sakslastena.⁵⁷ Teine korraldus oli välja antud umbes aasta hiljem ja jagas järelümberasujad täpsemalt väärtusgruppidesse, millest esimesse kahte loeti rahvussakslased. Tegelikult osutus nii ebamääraste kriteeriumite järgimine pea võimatuks, samuti andis väärtusgruppide kirjeldus võimaluse teise gruppi pääseda „korralikel“ inimestel, kelle enesemääratlus väga selge ei olnud.⁵⁸ Nende kahe korralduse reaalne rakendus peegeldub hästi kodakondsustoimikutes.

Kodakondsustoimikud sisaldavad mitmesugust infot taotleja rahvuse kohta, nagu iseenda tunnetuslik rahvus, vanemate rahvus, kodune keel, aga sageli ka kaudsemaid andmeid, nagu kooli õppekeel, varasem kuulumus saksa organisatsioonidesse jne. Seejuures tasub märkida, et igasugused konkreetsete rahvusandmed on toimikutes kirjas ainult täisealiste kodakondsuse taotlejate kohta. Alaealiste rahvuse üle eraldi arvet ei peetud, mistõttu on ilmne, et kui tervele perekonnale juba kodakondsus anda otsustati, siis loeti ka lapsed vaikimisi sakslasteks. Koos kodakondsust taotlenud pereliikmeid käsitati ühtse tervikuna, mis peegeldub ka toimikutes sisalduvates ametnike kommentaarides.

Toimikutest ilmneb selgelt, et kodakondsuse taotlejad identifitseerisid ennast sakslastena, üksikutel vastupidistel juhtudel ei ole isik toimiku avamisest hoolimata tegelikult kodakondsustaotlust esitanudki.⁵⁹ Nii ei ole üllatav, et sakslastena esinevad needki, kelle kumbki vanem polnud sama toimiku järgi saksa rahvusest. Seevastu päritoluandmed olid Saksamaa rassipoliitikaga hästi haakuvalt sageli väga detailselt lahti kirjutatud. Leidub toimikuid, milles on kõukude tabelite joonistamise abil välja arvatud saksluse protsent. Sageli, ehkki mitte alati, on need protsendid kirja pandud taotluse juurde kuuluvatesse ametnike kommentaaridesse. Nii näiteks oli kindlaks tehtud, et Georg Amberg olnud 87,2% saksa päritolu; Putnini-nimeline perekond, kus lisaks saksa päritolule oli ka eesti ja läti päritolu isikuid, olnud aga kokkuvõttes 62,5% sakslased.⁶⁰ Kui üldiselt on päritolus tüüpilised saksa-eesti kombinatsioonid, mõne-

⁵⁴ Vrd. RA, ERA.R-2.1.412, l. 100.

⁵⁵ Sõdadevahelisel ajal olid Urbanid Tšehhoslovakkia kodanikud, kodakondsus muutus arvatavasti seoses 20. novembril 1938 Saksamaa ja Tšehhoslovakkia vahel sõlmitud kodakondsuslepinguga. Vrd. J. Neander. Das Staatsangehörigkeitsrecht des „Dritten Reiches“ und seine Auswirkungen auf das Verfolgungsschicksal deutscher Staatsangehöriger. – *theologie.geschichte* 2008, kd. 3. <http://aps.sulb.uni-saarland.de/journals/index.php/tg/article/view/471/510>.

⁵⁶ O. Liivik, T. Tark. Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*’i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse. – *Tuna* 2016, nr. 2, lk. 66–67.

⁵⁷ Anordnung 20/II des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 19.08.40. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 202, lk. 303–304; Begleitschreiben des Reichsführer SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 20.08.1940. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 305–307.

⁵⁸ Anordnung 43/AS des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, 04.08.41. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 214, lk. 333–334.

⁵⁹ Nt. Einbürgerungsantrag, 06.05.1942. – BArch R 9361 IV/318477; Einbürgerungsantrag, 09.05.1942. – BArch R 9361 IV/336357.

⁶⁰ Einbürgerungsantrag, 19.09.1944. – BArch R 9361 IV/310520; Einbürgerungsantrag, 21.07.1943. – BArch R 9361 IV/361484.

võrra vähem vene ja rootsi päritolu, siis leidub ka erandlikumaid juhtumeid. Näiteks on kahe järelümberasujast õe toimikutes detailselt kirjas, et nad on isa poolt poola-läti-rootsi päritolu.⁶¹

Kodakondsustootluste menetlemisel võeti osaliselt arvesse ka iseseisvusaegset rahvuse määramise praktikat. Nii võidi ära märkida näiteks omaaegne rahvusmärke muutmise isikutunnistusel,⁶² ent levinum oli kulturomavalitsuse liikmelisuse väljatoomine. Viimane ei olnud siiski piisav saksluse kinnitus.⁶³ Alati ei pruukinud viited rahvusnimekirjale kodakondsustoimikus ka tõe vastu. Näiteks on Alliku-nimelise abielupaari kohta märgitud, et nad olid mõlemad kulturomavalitsuse liikmed, samas kui rahvusnimekirjast saab sellele kinnituse vaid ühe abikaasa kohta, kusjuures on vaid teoreetiline võimalus, et Hans Alliku kaart ei ole lihtsalt säilinud.⁶⁴ Nende laste kodakondsustootlustes on ühtlasi selgelt kirjas, et nad on isa poolt eesti päritolu.⁶⁵

Lisaks päritolule oli kodakondsustoimikutesse kirja pandud ka perekonna kodune keel. Kui mitmeid muid andmeid, sealhulgas päritoluandmeid, oli ametkondadel vähemasti teoreetiliselt võimalik hankida ka kodakondsuse taotlejast sõltumatult, siis perekonnasisese suhtluskeele info sai tulla ainult taotlejal endalt. Mingis mõttes on tegemist vägagi kõneka näitajaga. Pääaegu kõigi segaperede puhul on koduse keelena kirja pandud saksa keel, ja juhtumid, kui selle kõrval mainitakse ka mingit muud keelt, on pigem erandlikud.⁶⁶ Nii oli kodune keel ilmselt üks neist näitajatest, mille alusel ametkonnad perekonna saksastumise taset hindasid. Mõistagi ei olnud neil võimalik seda asjaolu kontrollida.

Lõpuks ei olnud aga kodakondsuse saamisel ei päritolul, varasemal kuuluvusel kulturomavalitsusse, kooli õppekeelele, kodusel keelele ega muudel taolistel näitajatel muud tähendust kui olla pelgalt näivad saksluse indikaatorid, sest õigupoolest oli Ida-Euroopast ümber asustatud inimhulgale kodakondsuse andmine rohkem Saksa riigi ja vähem nende konkreetsete inimeste huvides, ehkki viimastegi jaoks võis Saksa kodakondsus sageli vajalikuks osutada.⁶⁷

Kokkuvõte

Segaperede järglaste rahvuse formaalsel dokumenteerimisel olid kogu uuritud ajaperioodi vältel määravad nii inimeste endi pragmaatilised valikud kui ka riikide huvid, kusjuures aja jooksul on eri asjaolude kombinatsioonina üksikisikute vabadus oma rahvust määrata pidevalt kahanenud.

Kuni 1934. aastani oli segaperedel endil väga suur vabadus laste rahvuse määramisel,

⁶¹ Einbürgerungsantrag, 30.04.1942. – BArch R 9361 IV/323260; Einbürgerungsantrag, 30.04.1942. – BArch R 9361 IV/337500.

⁶² Vrd. Betr.: Die Umsiedlerin aus Reval in Estland, Frau Alma Koch; Rückkehrerausweis Nr. 163989, 15.05.1941. – BArch R 9361 IV/342304.

⁶³ Ekstreemseim näide puudutab üht perekonda, keda õieti segaperede hulka arvata ei saagi, kuivõrd Saksa kodakondsuse taotlemise toimiku järgi on tegemist eesti päritolu perega, samas kui iseseisvusaegsete dokumentide järgi sakslastega. Vrd. Einbürgerungsantrag, 01.06.1942. – BArch R 9361 IV/329037; Erich, Erna, Gretel-Ilse ja Hans-Werner Grewingi kartoteegikaardid Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542.

⁶⁴ Einbürgerungsantrag, 18.06.1942. – BArch R 9361 IV/310467; Alice Alliku kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas. – RA, ERA.85.1.542.

⁶⁵ Einbürgerungsantrag, 18.06.1942. – BArch R 9361 IV/ 310464 ; Einbürgerungsantrag, 18.06.1942. – BArch R 9361 IV/310469.

⁶⁶ Nt. Einbürgerungsantrag, 30.03.1942. – BArch R 9361 IV/310422; Einbürgerungsantrag, 02.06.1942. – BArch R 9361 IV/352086; Einbürgerungsantrag, 04.11.1941. – BArch R 9361 IV/335799.

⁶⁷ Selle kohta, kuidas sõjaaegsed olud tingisid kodakondsuspoliitika lõdvenemise, vt. nt. O. Trevisiol, Die Einbürgerungspraxis im Deutschen Reich 1871–1945. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades des Doktors der Philosophie an der Universität Konstanz Fachbereich Geschichte und Soziologie. Koblenz: Universität Koblenz, 2004, lk. 77–78.

samuti täisealistel segaperedest pärit inimestel iseenda rahvuse üle otsustamisel ja seda võimalust sageli ka kasutati. Sel moel olid segapered enim rahvuse määramisega seotud valdkonnas – lastele kooli valides – üherahvuselistel perede ees isegi eelisseisus. Kuna rahvusmääratlus dokumentides on mitmekesine, ei saa väita, et ilmtingimata koolivalik alati suunajaks ja konkreetsetes dokumentides sisalduvate rahvusmärgete põhjuseks on olnud. Pealegi ei pruukinud ametnikud alati inimeste arvamust arvestadagi.

Ehkki segaperesid oli üle Eesti kokku suhteliselt vähe, tõi ühelt poolt rahvusele igapäevaelus suure rõhu asetamine ja teiselt poolt põhiseaduslik enese rahvuse määramise vabadus eelkõige just nendega seondult kaasa suure segaduse. Nii andiski riigivanem 1934. aasta sügisel välja dekreedid rahvuse määramise kohta, mis senist vabadust märgatavalt piiras. Sellest ajast alates otsustas riik põhimõtteliselt ka paljude segaperede eest, millisest rahvusest nende järglased on. Osaliselt oli sellise seaduse taga ilmne püüe taaseestitada varasemal ajal saksastunud või venestunud perede järglasi, aga ka soodustada vähemusrahvuste assimileerumist.

Järelümberasumiseks registreerimisel ja ka hilisemal Saksa kodakondsuse jagamisel on aga iseloomulik, et segaperede järglased olid peaaegu alati kirjas sakslastena. Kui registreerimisel oli siiski oluline, et üks vanematest oleks kindlasti sakslane, siis Saksa kodakondsuse taotlemisel see nii primaarne ei olnudki. Perekondade endi valikust järglaste rahvuse määramisel sõltus nüüd väga vähe, ehkki arvatavasti pidasid nemadki ametkondade määratud rahvust olusid arvestades enesele vajalikuks. Esikohale asetuid nii ühel kui ka teisel juhul ikkagi riiklikud huvid: Nõukogude Liidu ametkondade arvatav huvi statistikas näidata, et ümberasujate seas pole liiga palju mittedakslasi, ning Saksamaa huvi ühelt poolt järgida rassipoliitika kaanoneid ja teiselt poolt kindlustada inimhulkade ümberasumisest saadud ressursi neile kodakondsuse massilise jagamisega.

Lõpetuseks tasub välja tuua kaks vastandlikku nüanssi. Ühelt poolt oli rahvuse formaalne dokumenteerimine mis tahes ajal ja olukordades eelkõige pragmaatiline nähtus, millele pole konkreetsete isikute rahvust hinnates põhjust ilma võrdlusandmeid otsimata tugineda. Teisalt võivad allikates sisalduva rahvusinfo erinevused või muutused ajas anda vihjeid ka uuritavate isikute kultuuri- ja keelekeskkonna kohta. Nõnda on üsna hästi aimatav, kas ja millises suunas on perekondade liikmed aja jooksul n.-ö. ümberrahvastunud.